

jellemző módon Kocsmár számára is igyekszik anyanyelvű lelkigondozót biztosítani, s ezt a szerepet egy szentbenedeki „horvát” (!), Kodila Ferenc személyével tölti be, aki később szintén Halléban folytat teológiai tanulmányokat.²⁰ Lerche az ügygel kapcsolatban viszont arról is beszámol, hogy Kocsmár vendre fordította Philipp Jacob Spener *Evangelische Lebens-Pflichten* c. terjedelmes művét,²¹ s ezen kívül egy vend kátét is tervez kiadni. Hogy a tervezett káté saját műve lett volna-e vagy az 1715-ösnek új kiadása, nem tudható, csak az gyanítható, hogy pozsonyi raboskodása keresztülhúzta számításait.²²

CSEPREGI ZOLTÁN

Az 1873-as bécsi világkiállítás a Pester Lloyd hasábjain. Falk Miksa, a *Pester Lloyd* főszerkesztője 1873 áprilisában Max Nordaut¹ küldte a császárvárosba, hogy a világkiállítás egész időtartama alatt tudósítsa a lapot. Év végéig mintegy száz írás jelent meg tőle, legtöbbször a reggeli kiadásban „a vonal alatt”, azaz a tárca-rovatban.² A tárcák helye a második vagy harmadik, eseten-

²⁰ Friedrich Wilhelm Beer levele Christian Nicolaus Möllenhoffhoz. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Francke Nachlass, Kapsel 27. 16:202. Kivonat (Pozsony, 1733. november 18.).

²¹ *Die evangelische Lebens-Pflichten*: in einem Jahrgang der Predigten Bey den Sonn- und Fest-Täglichen ordentlichen Evangelien Auß H. Göttlicher Schrift, In der Chur-Sächsischen Hoff-Capelle zu Dresden vom 1. Advent 1687 biß den 24. nach Trinit. 1688 in der Furcht des Herrn vorgetragen. 1–2. Frankfurt/M.: Zunner, 1692. Spener prédikációinak egy korábbi évfolyamát Miletz Illés ugyanekkor fordítja biblikus cseh nyelvre: *Knihopis 15.597!*

²² WINTER (*i. m.* 1954. 162–163) annak a lehetőségét sem zárja ki, hogy az 1747-ben és 1754-ben megjelent vend káték (utóbbi az akkor nemescsói tanító, később surdi lelkész Küzmics István munkája) is Kocsmár kéziratára mentek vissza.

¹ Max Nordau (1849, Pest–1923, Párizs): író, újságíró, orvos, kultúrkritikus és cionista. 1880-ig élt Pesten. 1867–1876-ig a *Pester Lloyd*, 1876–1878-ig a *Neues Pester Journal* munkatársa volt. Részletes pesti publicisztikájához lásd: U. H.: Max Nordau pesti publicisztikája 1867–1880. Doktori Disszertáció. Bp. ELTE Germanisztika Intézet 2003. 266 l. Jelen dolgozat elsődlegesen azt vizsgálja, hogy a pesti közönség milyen tárcaleveleket olvashatott a lap hasábjain. Nem foglalkozunk azzal az aspektussal, hogy Nordau későbbi műveiben mennyire vannak jelen a csírájában már itt is fellelhető gondolatok. Nem térünk ki a *Pester Lloyd* történetére sem. Ehhez lásd: U. H.: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I–II.* = Magyar Könyvszemle 2001. 2. sz. 189–203.; 3. sz. 318–331.

² A tárca műfaji meghatározásához Horst Belke definícióját használtuk. Ennek értelmében egy tárca a témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nem csak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínesebb benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatírikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcáíró igyekszik az olvasóhoz bizalmas kapcsolatot kiépíteni. Lásd: BELKE, Horst: *Gebrauchstexte*. In: *Literarische Gebrauchsformen*. Düsseldorf, 1973. 110–112. /Grundstudium Literaturwissenschaft. Hochschuldidaktische Arbeitsmaterialien Bd. 9./ Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárca helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztala-

ként az első oldalon volt; a hosszabb írások a számozatlan mellékletben (Beilage) folytatódtak. Nordau névvel vagy M. N. szignókkal közölte írásait. A tárcák zöme „Wiener Weltausstellung” címmel jelent meg, majd az alcím utalt a közelebbi tematikára: „Virágkiállítás”, „A művészet pavilonjában” stb. Az európai uralkodók látogatásairól Nordau több tárcában számolt be, amelyeket „Der Czar in Wien”, „Der König von Italien in Wien” címmel és római számokkal látott el. Egyéb címek csak elszórtan jelentek meg, mint például a megnyitő előtt három írás az előkészületekről („Vom Ausstellungsplatze”), vagy egyéb bécsi eseményekről „Wiener Ereignisse” (pl.: „Die Feier der Grundsteinlegung des neuen Wiener Rathhauses”) címmel. Az expozíció megnyitását követően 1873. május 11. után rendszeresen jelentek meg heti összefoglalók is „Wiener Wochenchronik” címmel. Falk irreálisan magas összeget, havi 400 forintot fizetett tudósítójának.³

A bécsi világkiállításról

A Ferenc József császár által megnyitott bécsi világkiállítás⁴ az ötödik a világkiállítások történetében és az első német nyelvterületen, amely a monarchiát a legjobb fényben volt hivatott feltüntetni. Nem utolsósorban az 1859-ben és 1866-ban az olaszok és poroszok ellen elszenvedett vereségek után a nemzetközi nyilvánosságnak egy politikailag, gazdaságilag és kulturálisan megerősödött Ausztriát kívánt prezentálni. 1871 után a nagyhatalmak politikája Ausztria számára a Bismarck felé közeledést és a kapcsolatok normalizálódást indokolta, ennek jegyében a kiállítás mint a népek közti megbékélés („Verbrüderungsfest der Nationen”)⁵ jegyében állt.

A nagy tözsdekrach és a pusztító kolerajárvány ellenére a kiállítást kulturálisan és gazdaságilag egyaránt pozitív vállalkozásként értékelték Bécs és a monarchia számára,⁶ amely átformálta a bécsi városképet (Ringstraße építése, a külvárosok összekapcsolása az I. kerülettel, szállodaépítések, vilamosvonal-hálózat bővítése, utcák számának és minőségének növelése stb).

A kiállítás helyszínéeként a Práter egy része szolgált. A 233 hektáron megrendezett bécsi expozíció a több mint 35 országból érkezett 53 000 kiállítójával messze felülmúlta a két londoni (1851, 1862) és a két párizsi (1855, 1867) eseményt. A kiállítás központi épületeként a 950 méter hosszú ipari csarnok (Industriehalle) szolgált, amelynek közepében alakították ki a főleg társadalmi, reprezentatív célokra szolgáló rotundát, egy gigantikus kupolát. A maga 108 méter átmérőjével ez volt a világ legnagyobb ilyen jellegű épülete, amely méreteivel a római Szent Péter bazilikát is megelőzte: 27 000 ember kényelmes befogadására volt alkalmas.⁷

tokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is. Lásd: TODOROW, Almut: *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung” in der Weinmarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung.* Tübingen, 1996. /Rhetorik-Forschungen Bd. 8./ Főleg 1–82.

³ Lásd: NORDAU, Anna und Max: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens.* Lipcse, Bécs 1928. 42, valamint SCHULTE, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau.* Frankfurt am Main, 1997. 57. Mint a lap állandó munkatársa 200 forintot keresett havonta. Bécsben egy első osztályú hotel alig került többre napi két forintra. Vö.: *Erinnerungen*, 42.

⁴ A világkiállításról lásd: PEMSEL, Jutta: *Die Wiener Weltausstellung von 1873: das gründerzeitliche Wien am Wendepunkt.* Wien/Köln: Böhlau, 1989. 9.

⁵ PEMSEL: i. m. 81.

⁶ I. m. 10.

⁷ I. m. 36.

Tárcalevek a lapban

Nordau már a kiállítás megkezdése előtt három héttel, 1873. április 6-án megérkezett Bécsbe.⁸ Egy héttel később, április 13-án jelent meg az első tárcája a *Pester Lloyd* reggeli kiadásában, majd néhány nappal később közölte a folytatást. Ezt követően csak a kiállítás előtt három nappal jelentkezett.⁹

Az első tárcákban Nordau részletesen ír a kiállítás három nagy és költséges épületéről, a munkálatokról, különböző nemzetek munkásairól, a kaotikus viszonyokról. A hatalmas kupolacsarnokról elborzadva írja:

Den Mittelpunkt aller Ausstellungsbauten bildet die große Rotunde, welche von manchen Enthusiasten für die größte und sehenswertigste Merkwürdigkeit der Ausstellung erklärt wird. Ich kann sie aber mit dem besten Willen nicht so imposant finden, wie sie manche begeisterte Feder geschildert hat. Der Eindruck, den die riesige Kuppel von Außen macht, ist ein geradezu ärmlicher im Vergleich mit den aufgewandten Mitteln. Hinter dem großen und wirklich schönen Mittelportal steigt die – sonderbarerweise außen kassetierte – eiserne Decke in unschöner Linie an und erinnert an den Rückenpanzer einer Schildkröte. Und auch das Innere der Rotunde läßt vollkommen kalt. (...) sie spricht nur zum Verstande; sie ist nur großartig, aber nicht schön. In der Peterskirche muß ich nur schauen und bewundern und anbeten, in der Rotunde des Weltausstellungspalastes muß ich rechnen und kombinieren.¹⁰

A világkiállítás megnyitására 1873. május 1-jén került sor. A *Pester Lloyd* esti számában Nordau már beszámol olvasóinak az ünnepi beszédek sorrendjéről és tartalmáról, aprólékos leírást ad a szónokok ruházatáról, a koronás fők viselkedéséről. A magyar delegációnak leírásakor semmi nem kerül el a figyelmét.¹¹ Fontosnak tartja olvasóival tudatni, hogy amikor a császár és kísérete megtekintette az egyes nemzetek kiállítását, a magyar részlegben megfigyelése szerint hosszabban időzött, mint a többi pavilonban. A megnyitót követő napon a császár és kísérete ismét megjelent a magyarok kiállításánál és megelégedésének adott nyomatékokot:

In der ungarischen Abtheilung, die besonders prächtig dekorirt war, erwartete Handelsminister Graf Zichy die erlauchten Gäste und richtete an Se. Majestät eine kurze Ansprache, daß er von der ungarischen Ausstellung und ihrer Anordnung sehr befriedigt sei. Während dieses Austausches von Rede und Antwort besichtigte der deutsche Kronprinz mit großem Interesse die naturgetreu nachgebildete Gruppe von Honvéd-Infanteristen und Huszáren in voller Ausrüstung und meinte, zur Kaiserin gewandt, daß diese Truppe sich sehr gut machen müsse. So kräftig klangen nirgends die polyglotten Jubelrufe wie hier die begeisterten Éljens, als die hohen Besucher die ungarische Abtheilung verließen.¹²

⁸ SCHULTE: *i. m.* 57.

⁹ *Vom Ausstellungsplatze I.* = *Pester Lloyd* 1873. április. 13. 86. sz. melléklet. A továbbiakban a reggeli kiadás jelölésére: PL, az esti lapszáméra: PL (A) dátum, oldalszám. *Vom Ausstellungsplatze II.* = PL 1873. április. 16. 87. sz. melléklet. *Vom Ausstellungsplatze.* = PL 1873. május 1. 100. sz. 2.

¹⁰ PL 1873. április 13. 86. sz. melléklet. Nem helyesírási hiba részünkről, hanem Nordau írás módjának felel meg, amikor -ie hangzók helyett csak -ivel találkozunk: pl.: kombinieren.

¹¹ *Die Eröffnung der Weltausstellung.* = PL 1873. május 2. 101. sz. 2–3.

¹² PL 1873. május 3. 102. sz. 2.

A bécsi hétköznapokkal kapcsolatban Nordau megjegyzi, hogy noha a külföldi látogatók száma még nem annyira jelentős, az árak már nagyon magasra szöktek. Különösen a bécsi szállodások idegenekkel szembeni gátlástalanságát pellengezi ki:

Er [der Fremde] wird ausgesogen bis auf den letzten Silbersechser, und ein kurzer Aufenthalt in einem solchen eleganten Blutegelteiche genügt, um aus einem Rentier einen Pfründner zu machen. (...) Spricht man norddeutschen Dialekt, so kommt man etwas billiger an; spricht man aber englisch, oder verräth man gar russische Abstammung, so ist man verloren. Die Preise wechseln übrigens von Tag zu Tag je nach der Nachfrage, und es kann einem unglücklichen Fremden passiren, daß er nach zweitägigem Aufenthalte in einem Hotel mit der erfreulichen Nachricht überrascht wird, er müsse für das Zimmer, das er gestern in einem Momente der Flauheit um zehn Gulden erhielt, von morgen ab 25 Gulden bezahlen.¹³

Két héttel a megnyitó után Nordau arról ír, hogy a kiállítás még mindig nem készült el teljesen, így inkább a bécsi árakról, az idegenekről számol be, és kerüli a kiállítás részletes bemutatását. A három főépület még mindig nem tekinthető befejezettnek, az országok közül pedig az Európán kívüli és a skandináv államoknál jelentős a lemaradás. Európa nyugati és délnyugati államainak munkálatai szépen haladnak, és az osztrák illetve a magyar részleg sem vall szégyent. A magyar részlegről megállapítja: „(...) es freut mich konstatiren zu können, daß die ungarische Abtheilung eine der effektvollst und schönst arrangirten der ganzen Ausstellung ist”.¹⁴

Nyolc nappal a megnyitót követően Nordau a bécsi tőzsdekrach kapcsán nem érez részvétet a károsultakkal szemben, inkább a viszonyok jobbra fordulását várja. A tőzsdei spekuláció szinte egész Bécs életét uralta, minden réteget érintette. A jelenségről mint egy szörnyű szociális betegségről ír, amely a város egész város karakterét meghatározta. Szintén a tőzsde számlájára írható, hogy a fizikai munka vesztett presztizséből, és a pénz megbecsülése helyett a pazarlás, a könnyelműség és a külsőségek imádata ütötte fel a fejét. A tárca végén Nordau az értékrend helyreállításában, a tisztességes munka megbecsülésében bízik, amely egy jobb jövő záloga. Ennek eléréséhez a tőzsdekrach mint tisztítófűz szolgál. Egy héttel később azonban a kárórvendés helyett már más szemszögből nézi Nordau a történeteket: a gazdasági következmények miatt együttérzéssel viseltetik a bécsi családok iránt.¹⁵

Hogy a világhiállítás a határokon túl is nagy népszerűségnek örvendett, mérhető az európai uralkodók látogatásain is. Vízitjeik a kiállítás társadalmi és politikai csúcspontjait képezték, és rangot adtak az eseménynek. Nordau is görcső alá vette a jelentősebb uralkodókat, és több tárcában számolt be II. Sándor cárról, Viktor Emánuel olasz királyról és I. Vilmos német császárról bécsi napjairól. A hivatalos program a bécsi uralkodó családra számos reprezentációs feladatot rótt, hiszen egy uralkodó átlag 3–6 napot töltött kíséretével Bécsben. Egyszerre azonban soha nem tartózkodott több koronás fő a császárvárosban. A hivatalos program a tárcák alapján jól körvonalazható: rangnak megfelelő fogadás a pályaudvaron, a kiállítás megtekintése, udvari ünnepségeken, bálokon való részvétel, opera- és/vagy színházi program, részvétel katonai parádén. A kiállításon minden vendégét maga a császár kalauzolta.

A pesti olvasók érdeklődésének és elvárásainak megfelelően Nordau tárcáit részletes leírásokkal töltötte meg, a feuilleton műfajának megfelelően látszólag érdektelen mindennapi jelenségekkel. Pontosan beszámolt egy vendég külső és belső tulajdonságairól, egyenruhájáról, a viselt kiegészítő-

¹³ *Wiener Weltausstellung. Die Fremden in Wien.* = PL 1873. május 10. 108. sz.

¹⁴ *Wiener Weltausstellung. Vierzehn Tage nach der Eröffnung.* = PL 1873. május 16. 113. sz. melléklet.

¹⁵ *Wiener Wochenchronik.* = PL 1873. május 18. 115. sz. melléklet.

tésekről, mimikájáról, a napi programról, a kiállítás- és színházlátogatásokról, részletes leírást adott a kíséret tagjairól, az időjárásról, a külső körülményekről, a szokásokról, a vendég és a házigazda viszonyáról, a vendéglátásról, esetleges rosszulletekről stb. Politikai nézeteltéréseket – ugyancsak a tárca műfajából adódóan – csak marginálisan említ meg, és humoros–satirikus hangnemmel veszi élét. Apróbb incidensekről rendszeres beszámol, de mindig pozitív kicsengéssel és csakis játékos, vices hangnemben.

Természetesen a kiállításon a politika is nagyban jelen volt: a meghívások és látogatások mögött a kötelező udvariasságon túl határozott politikai érdekek húzódtak meg. II. Sándor cár, minden oroszok cárhoja, merénylettől tartva számos titkosrendőr kíséretében érkezett. Nordau olvasóinak arról számol be, hogy a bécsi polgárok nem üdvözölték kitörő örömmel: „Diese Menge verhielt sich lautlos, als die beiden Kaiser vorüberfuhren. Man zog die Hüte, aber man rief kein einziges 'Hoch'.”¹⁶ Ferenc József császárról megállapítja, hogy különösen figyelmes vendéglátónak bizonyult, és mindvégig azon volt, hogy vendégének a legkényelmesebbé tegye bécsi tartózkodását. A legapróbb részletekig feltérképezte a cár életmódját, hogy mindenben a megszokottat nyújthassa vendégének. Ennek ellenére két színházlátogatás mégsem szolgált teljesen a cár meglepésére. Először a műsorra tűzött „Lohengrin” miatt tiltakozott, és helyette Gounod-operát kért, majd néhány nappal később határozottan egy Offenbach-darabot szeretett volna látni, hiszen hazájában az ilyen jellegű darabok csak cenzúrázott formában adhatók elő színpadon. Nordau tárcájából kihallatszik szerzőjének liberális szemléletmódja és az orosz politika kritikája, hiszen az konzervatív és despotikus jellegű, elutasítja a haladást és az egyéni szabadságot:

Der Czar gönnt sich in Wien ein Vergnügen, das ihm daheim versagt ist. Die Offenbach'schen Operetten sind in ganz Rußland theils verboten, theils dürfen sie nur so zusammengestrichen, beschnitten und verballhornt aufgeführt werden, daß vom ursprünglichen Spiritus so ziemlich gar nichts bleibt. Bücher, deren Lektüren seinen Unterthanen verboten ist, kann der Czar in seinem Kabinete lesen; aber ein ganzes Stück hinter verschlossenen Thüren, in verpönter Originalform vor sich aufführen zu lassen, geht doch nicht recht an. Hier aber hat er nun Gelegenheit, die verbotene Frucht ungehindert zu genießen und er thut dies mit dem Behagen, womit man eben seit Vater Adam's Zeiten verbotene Früchte zu genießen pflegt.¹⁷

Augusztai császárné látogatása és élénk bécsi programja igazi csemege egy tárcaíró számára. Számos koncerten és színházi előadáson vett részt, ami Nordau számára kitűnő alkalom, hogy beszámoljon a magas rangú vendégek ülésrendjéről, részletesen bemutassa a színház belsejét és aprólékosan leírja a dáma gardróbját, amit bizony a tegnapelőtt látottakkal is összevet:

Die Kaiserin Augusta trug ein weißes Seidenkleid mit weißem Atlas geputzt, am Halse und an den Armen derselben Brillantenschmuck auf schwarzem Sammt *wie vorgestern*, auf der Brust zahlreiche Ordensbänder und Sterne, im Haare Blüten und Brillanten. Kaiserin Elisabeth hatte ein violettes Seidenkleid mit breiten weißen Spitzenvolants und gleichfarbiger Schleppe an, ihren Hals schmückte ein Collier von Brillanten und Rubinen, im aufgelösten Haare trug sie eine Brillantenagrasse, an deren Rändern zwei große Rubinen glänzten. Erzherzogin Marie hatte ein blaßlilaseidenes

¹⁶ *Der Czar in Wien.* = PL (A) 1873. június 3. 126. sz. melléklet.

¹⁷ *Der Czar in Wien. V.* = PL (A) 1873. június 7. 130. sz. I.

Kleid und Korallenschmuck, Prinzessin Theresa ein hellrothes, weißgeputztes Seidenkleid und Brillanten.¹⁸

Viktor Emánuel olasz király bécsi tartózkodásáról Nordau hosszú feuilletonokban tudósít. E látogatás politikai aktualitása nem tatozik a vonal alatti részbe, az viszont igen, hogy milyen módon érintkezett egymással a két uralkodó:

Was die beiden Herrscher miteinander sprachen – wer kann es wissen? Das aber konnten wir Alle sehen, daß das Gespräch eifrig war, daß die Rede ununterbrochen von den Lippen Beider floß, daß sie, während ihre Blicke scheinbar die Bewegungen der Tänzerinnen verfolgten, eine sehr ernste und nachdenkliche Miene annahmen und daß sie einander schließlich mit auffallender Wärme die Hand drückten, als König Victor Emanuel vor 9 Uhr die Loge verließ.¹⁹

Az olasz delegáció látogatása kapcsán egy helyütt mégis beszüremkedik a politika a tárcalevélbe: mivel a vatikáni követ az olasz uralkodó vizitjét kimondottan rossz néven vette és ennek a diplomácia kereteit túlfeszítve adott hangot, Nordau beszámol erről az incidensről.

Röviddel a kiállítás bezárása előtt tiszteletét tette Bécsben I. Vilmos császár is kancellárja, Otto von Bismarck társaságában. Nordau humorral fűszerezve rögtön rámutat a két császár közti különbségre, és a német uralkodót úgy jellemzi a hazai olvasóknak, mint aki a személyisége helyett inkább a magára aggatott kitüntetésekkel és csillagokkal akar feltűnni:

Die Brust des deutschen Kaisers ist breit und die Dekorationen lagen gleich Fischschuppen übereinandergeschoben: er trug wenigstens zwei Dutzend Kreuze, Sterne und Medaillen. Es scheint, daß der deutsche Kaiser es liebt, sich mit Insignien der Hoheit und Majestät zu umgeben, während Kaiser Franz Josef mehr durch seine Persönlichkeit wirken will.²⁰

Nordau arról tudósít, hogy a német császár nem sok érdeklődést mutat a kiállítás iránt, ám néhány nap múlva revidéálja álláspontját: „Um drei Uhr fuhr Kaiser Wilhelm in die Weltausstellung, deren Besichtigung er weit ernster nimmt als alle Monarchen und die meisten Prinzen, die früher da gewesen sind.”²¹ Arról is beszámol, hogy egy, a sedani eseményekre emlékeztető sakk különösen felkeltette az uralkodó figyelmét: „Das bekannte Schachspiel in der Nordgalerie, dessen elfenbeingeschnitzte Figuren die Rollenträger der großen Kriegstragödie von 1870–71 darstellen, erregte sein besonderes Wohlgefallen.”²² Az egész látogatás kapcsán Nordau így summáz: „Ich hatte geglaubt, die Aufnahme, die König Viktor Emanuel hier gefunden, könne an Wärme und Herzlichkeit nicht mehr überboten werden; allein es scheint mir, als habe Kaiser Wilhelm heute in der Ausstellung noch größeren Enthusiasmus erregt.”²³ A bécsi közönség kíváncsiságát azonban nem sikerült a német császári vizitnek maradéktalanul kielégítenie, mivel Bismarck tudatosan a háttérben maradt, kerülte a személyes találkozást Ferenc Józseffel, így csak ritkán mutatkozott. Sőt, Nordau megjegyzi, hogy még saját uralkodója sem részesítette kellő figyelemben. A tudósítónak sikerült azonban a kancell-

¹⁸ *Die Kaiserin von Deutschland in Wien.* = PL 1873. június 29. 148. sz. 2. melléklet. Kiemelés tőlem, U. H.

¹⁹ *Der König von Italien in Wien. IV.* = PL 1873. szeptember 21. 217. sz. 2.

²⁰ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL (A) 1873. október 20. 241. sz. 1–2.

²¹ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL 1873. október 22. 243. sz. 2.

²² Uo.

²³ PL (A) 241. sz.

lár egy nagyon emberi pillanatát elkapnia, mikor is a színházban egy Eduard Bauernfeld-darab kapcsán könnyekkel küszködött:

(...) und es ist nicht Uebertreibung, sondern buchstäblich wahr, daß der eiserne Mann weinte, die hellen Thränen liefen ihm über die Wange und er nahm das Binocle (...) von der Nase und wisch sich die Augen. Was ich gesehen, haben Viele mit mir beobachtet und auf Jeden wirkte es eigenthümlich bewegend, den weichen Kern hinter der harten Schale so deutlich offen gelegt zu sehen.²⁴

Egy apró incidensnek lehetett Nordau a szemtanuja, mikor a német küldöttség a kiállítás francia pavilonjához ért. A sedani sebek még túl mélynek bizonyultak, de Vilmos császár ügyesen hártott:

'Voilà Guillaume!' 'Voilà le Soutlan des Prussiens!' hörte ich die redengewandten Vertreterinnen (sic!) der größten Bronze- und Porzellanfirmen respektwidrig laut rufen. Die Höflicheren ließen ihre Exposition im Stiche und machten sich fort, um dem Kaiser nicht begegnen zu müssen, die Heißblütigeren, in denen die Reminiszanz an Sedan und die fünf Milliarden noch allzu lebendig ist, verhängten rasch ihre Waaren und pflanzten sich in demonstrativem Trotze gleich modernen Cherubim mit flammenden Schwertern daneben, die allerwenigsten achteten die Neutralität des Bodens, auf dem sie sich befinden, genügend, um den Gast des Kaisers Franz Josef zu grüßen und ihn mindestens mit derselben Artigkeit zu behandeln wie jeden andern Ausstellungsbesucher. (...) Kaiser Wilhelm blieb übrigens begreiflicherweise nicht lange im Lande des Besiegten, sondern that, als merkte er nichts von alledem (...).²⁵

Ám ezzel még nem ért véget a megpróbáltatások sora. Bismarck kancellárnak az osztrák tisztektől való búcsúzkodásakor a pesti lap tudósítója fültanúja lehetett a königgrätzi emlék felvillanásának is:

Dann trat er zu den Gruppen zurück und unterhielt sich mit dem Grafen Schweinitz und Sir Buchanan. Auch an den Grafen Pejacsevics trat er heran und wechselte mit ihm Artigkeiten. Graf Pejacsevics hat nur einen Arm; den rechten ließ er bei Königgrätz, das hinderte aber die Beiden nicht, einander so freundlich anzulächeln, als hätte zwischen ihnen nie ein anderes Gefühl, als lautere Freundschaft bestanden.²⁶

A két uralkodó elköszönését is pontosan rögzítette Nordau az olvasók számára. Ezt kimondottan szívélyesnek látta, amely az általános emberi gesztusokon túlmutatott:

Die beiden Kaiser umarmten und küßten einander drei- oder viermal und tauschten warme Abschiedsworte aus. Der greise Herrscher des neuen deutschen Reichs konnte seine Rührung nicht bemeistern und brach in Thränen aus; auch in Kaiser Franz Joseph's Mienen zuckte es wie verhaltene Bewegung.²⁷

Az európai uralkodók vízítjei mellett nagy figyelmet szentelt Nordau az egyes országok pavilonjainak bemutatásnak is. Leírásaiban a sorrend megegyezik: részletesen bemutatja a pavilont, a kiállítási tárgyakat, próbálja szavakba foglalni a hangulatot, a nemzeti jellegzetességeket, valamint

²⁴ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL 1873. október 21. 242. sz. 2.

²⁵ Uo.

²⁶ *Der Kaiser von Deutschland in Wien.* = PL (A) 1873. október 24. 245. sz. 1.

²⁷ Uo.

az összhatást. Mivel olvasóközönségét a (nagy)polgári réteg alkotja, némely kiállítási tárgynál vagy tematikus egységénél hosszabban és részletesebben időzik (oktatás, művészet, lakberendezés, technika).

A német részlegnél az ipar sokoldalúságáról ír, dicséri a tudományos eredményeket, de leginkább az szúr neki szemet, hogy a legtöbb kiállított tárgy valójában a császár és a családja előtti tisztelgés, vagy a sedani győzelem megidézése.²⁸ Nordau ítélete nem nélküli az iróniát, amikor a látottakból arra következtet, hogy a német lojalítás nem ismer határokat: „Darf man sich nach der Ausstellung ein Urtheil bilden, so trägt in Deutschland jede Dame das Porträt des Kaisers im Medaillon und jeder Mann raucht aus einer Zigarrenspitze, die die Züge des 'Heldenkönigs' zeigt.“²⁹

Az osztrákok kiállítása kapcsán Nordaunak nem csak a látottakról számol be, hanem a nemzeti karakterekről – elsősorban az osztrákról, a németről és a franciáról – alkotott véleményét is megosztja olvasóival. Az osztrák–észak-német oppozíciót így látátja:

(...) die lebensfrohe Sinnlichkeit des Wiener Naturells, die rege Phantasie, die großen Aufgaben aus dem Weg gehend, sich mit Vorliebe auf das Kleine richtet, in diesem aber unermüdete Schöpferkraft und überraschende Vielseitigkeit bekundet, der Schönheitssinn, der besonders für das Anmuthige und Niedliche empfänglich ist, alle diese Eigenschaften, welche den echten Wiener vor seinen norddeutschen Stammgenossen auszeichnen und dem leichtlebigen Pariser so ähnlich machen (...).³⁰

A belgákkal kapcsolatban „kellemetlen ellentétokről“ beszél, mivel a lehető legszabadelvűbb alkotmány ellenére náluk található a legvadabb ultramontanizmus, és a lakosság számához képest a legtöbb szerzetes. Hollandiáról megjegyzi, hogy az egykori mintaállam és a jelen „nyugdijas állama” között nagy a kontraszt: a gazdasági és szellemi nagyhatalom, amely Spinoza, Descartes, Rubens és Rembrandt hazája, ma csak edami sajtot termel és csak saját múltjának paródiáját nyújtja, a nagy gondolatok helyébe pedig a kamatszámolás lépett. Nordau megjegyzi, hogy ez az egyetlen ország, amely semminemű fegyvert vagy harcra emlékeztető tárgyat nem állított ki.³¹

Teljesen más hangnemben ír Nordau az olaszokról, akik a kiállítás esztétikai csúcsteljesítményét nyújtották.³² Olaszont egy olyan országnak mutatja, amelyben „minden ipar a művészettel rokon”.³³ Hasonló lelkesedéssel ír a francia kiállításról is. Egy teljes tárcát szentel a francia dívatnak, mivel egy francia szabó ruhája valódi műalkotásnak felel meg:

Ein solcher Schneider ist kein Handwerker, er hat in der That Recht, wenn er sich Architekt, Maler, Bildhauer in Seide und anderen Stoffen nennt. Er besitzt Erfindungsgenie, Formensinn, geläuterten Farbengeschmack. Er weiß seinen 'Schöpfungen', den Roben, Charakter und Ausdruck zu geben. Sehen Sie einmal diese weiße Ballrobe an: athmet sie nicht Grazie, seine Koketterie, eine gewisse Idealität der Gefallsucht? Sie ist durchsichtig wie eine Wolke, ihr Rauschen muß etwas vom Geflüster des leichten Frühlinglüstchens haben, sie ist reich geputzt, aber nicht überladen. Gewiß, diese

²⁸ *Wiener Weltausstellung. Deutschland.* = PL 1873. szeptember 13. 210. sz. melléklet.

²⁹ Uo.

³⁰ *Wiener Weltausstellung. Oesterreich.* = PL 1873. augusztus 31. 200. sz. melléklet.

³¹ *Wiener Weltausstellung. Die Niederlande.* = PL 1873. október 3. 227. sz. 2–3.

³² *Wiener Weltausstellung. Italien I. II.* = PL 1873. október 14. 236. sz. melléklet és 1873.

október 18. 240. sz. melléklet

³³ Uo. 236. sz.

Hülle muß dem wirklichen Kern, der in ihr steckt, einen Nimbus von Anmuth und Vornehmheit verleihen.³⁴

Más színben tünteti fel a románokat, akiknek a művészet iránti affinitás helyett nagyhatalmi ambíciókat tulajdonít: „Dieser Halbstaat mit den Ambitionen eines Weltreiches hat sich möglichst schön herausgeputzt und große Anstrengungen gemacht, um dem gebildeten Europa zu imponieren, allein seine Ausstellung macht doch nur den Eindruck des Barbarischen und Primitiven.”³⁵ Minden megtévesztés ellenére Románia nem rendelkezik sem önálló kereskedelemmel, sem iparral. Hozzáfűzi még, hogy Magyarországnak katonailag nincs félnivalója a románoktól. Még az antiszemitizmus vádjával illeti a délkeleti szomszédot.

A kínaiakról szóló tárcában Nordau részletesen foglalkozik a távol-keleti mentalitással, amelynek legfőbb attribútumai a konzervativizmus, a világtól való elzárkózottság, a változatlanság. Nem akar tudni semmit „az európai barbárokról”, abc helyett 40 000 írásjelet használ, minden munkát kézzel végez. Lakonikusan megjegyzi: „In China ist alles Bestehende alt, alles Alte heilig, alles Heilige unverletzlich.”³⁶ A kiállított tárgyak kapcsán részletesen kitér a lakozásra, az étkezési kultúrára, a selyempiparra, valamint a papírnak és a teának a kínaiak mindennapjaiban betöltött szerepére.

Nordau a kormányközeli *Pester Lloyd* munkatársaként tartózkodott Bécsben, így a kiállítás magyar részlegéről nagyon aprólékosan ír a hazai olvasóknak. Legelső írásának tárgya a nyugat-európaiakban megkötött romantikus és egzotikus asszociációs lánc a „Magyarország” szó hallatán: „Sie halten es für ein romantisches Land, das wunderreich und seltsam ist wie das geheimnisvolle Innere Afrikas oder Brasiliens.”³⁷ A kép alapjául a végtelen pusztáról, betyárról, cigányokról, vérpezsdítő zenéről és a tokaji nedűről alkotott képsor szolgál. Klisék helyett azonban egy kijózanító kép várja a világhiállításra látogatót a magyar valóságról –, iparról, iskolarendszerről:

Er sucht vergebens Romantik und Poesie; überall tritt ihm die Prosa der Arbeit, der nüchterne Ernst des Volksfleißes entgegen. Von Pußta und Csárda, von Csikos und Betyár, von feurigem Roß und wilder Musik ist nichts zu sehen und zu hören (...), das Ungarn der Petöfy'schen und Karl Beck'schen Gedichte, der französischen und englischen Reisebeschreibungen ist absolut nichts zu erkennen. Dafür aber sieht der Fremde ein Land hochentwickelter Industrie, mit mannigfachem Fabrikwesen, mit vorgeschrittenen Schulen vor sich, und er muß mit höchster Achtung vor diesem Staate erfüllt werden, der zuerst mit einem ungeheuern Aufwand an Volkskraft sich die politische Selbständigkeit errang (...).³⁸

Több tárcában részletesen foglalkozik Nordau a magyar képzőművészetet bemutató tárlatokkal. Főleg Than Mór, Lotz Károly, Székely Bertalan, Munkácsy Mihály és Zichy Mihály alkotásait dicséri.

³⁴ Wiener Weltausstellung. Frankreich II. = PL 1873. október 31. 251. sz. 2–3.

³⁵ Wiener Weltausstellung. Persien und Rumänien. = PL 1873. augusztus 6. 180. sz. 2–3.

³⁶ Wiener Weltausstellung. China I. = PL 1873. július 24. 169. sz. melléklet.

³⁷ Wiener Weltausstellung. Ungarn im Industriealaste. I. = PL 1873. május 27. 121. sz. melléklet.

³⁸ Uo.

Pester Lloyd versus A Hon

A kiállítás alatt a *Pester Lloyd* tárcaírója, Max Nordau és *A Hon* munkatársa, Ujvári Béla³⁹ között kisebb incidensre került sor. *A Hon* újságírója ugyanis 'üzleteléssel' vádolta meg a német lapot, miszerint az hirdetések helyett fizetett reklámcikketeket ír.⁴⁰ Nordau már a megnyitó óta rosszállással fogadta a magyar nyelvű lap Németl Imre miniszteri osztálytanácsos ellen intézet kirohanásait, és a vádaskodás nyomán lapjában reagált a vádakra:⁴¹

„An die Adresse des 'Hon'.

Schon seit längerer Zeit führt 'Hon' eine sehr wenig erbauliche Polemik gegen den ungarischen Ausstellungskommissar Sektionsrath Németh und gegen einzelne Mitglieder der Ausstellungskommission eine Polemik, die sich ausschließlich in Persönlichkeiten bewegt, und durch eine erstaunliche Brutalität des Tons auszeichnet. Von der Ansicht ausgehend, daß ein Ausstellungsberichterstatter sich mit der Ausstellung und nicht mit den Ausstellungskommissären zu beschäftigen habe, daß er den Lesern seines Journals ein Bild der Ausstellung geben, nicht aber erzählen müsse, was einzelne, wahrlich nicht sehr bedeutende offizielle Persönlichkeiten von einander denken und sagen, habe ich mich bisher in dem unerquicklichen Gezänk zwischen 'Hon' un der Ausstellungskommission völlig neutral verhalten. In dem letzten hier eingetroffenen Abendblatte des wiederholt genannten Blattes finde ich jedoch einen Passus, der mich zwingt, aus meiner Neutralität herauszutreten. Am Schlusse eines Artikels gegen die Ausstellungskommission steht nämlich folgender Satz: 'Zum Schlusse in allem Wohlwollen dem 'Pester Lloyd' nur so viel, daß er auch ferner in seiner weisen Neutralität verharren möge, denn sonst werden wir auch Eines und das Andere von der Käuflichkeit seiner Leute und den Geschäfteleien, die sie hier vollführt, erzählen. Also darum: zurück mit dem Bracken, Schwager.'⁴²

Darauf habe ich kurz Folgendes zu bemerken. Der 'Pester Lloyd' hat in der Ausstellung keine 'Leute'. Er hat in der Ausstellung nur einen Spezialberichterstatter, und das bin ich. Was also im 'Hon' von den 'Leuten' des 'Pester Lloyd' gesagt wird, kann wohl nur auf mich gemünzt sein. Deshalb fordere ich den Korrespondenten des 'Hon' auf, zu erklären, ob er wirklich mich unter diesen 'Leuten' meint, und wenn dies der Fall ist, anzugeben, wann ich Käuflichkeit an den Tag gelegt und wann ich 'Geschäfteleien' gemacht habe. Ist er nicht im Stande, seine vagen Allgemeinheiten mit Daten zu begründen, so erkläre ich ihn für einen Lügner und Verleumder. Der 'Pester Lloyd' hat den rüden Streit zwischen den oppositionellen Journalen und der Ausstellungskommission ignoriert, er konnte also auch von keiner Seite 'gekauft' wer-

³⁹ Személyével kapcsolatban lásd: SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái. XIV.* Bp. 1914. utánnomás 1980–81. 649–652. A kiállításról *A Hon* más szerzőktől is lehozott tudósítást, tk. Bakay Nándortól, Erödi Bélától, Fromm Antaltól. Maga Jókai is megtekintette az expozíciót és erről több cikkben is beszámolt a lapjában. Mi két cikket találtunk tőle: *A bécsi világkiállításról.* = *A Hon* 1873. július 11. 158. sz. 1. és *A világkiállításról.* = *A Hon* 1873. július 12. 159. sz. 1.

⁴⁰ *Válaszul a 'Pester Lloyd'-nak.* = *A Hon* 1873. július 15. Esti kiadás, 161. sz. 2.

⁴¹ *An die Adresse des 'Hon'.* = *PL* 1873. július 11. 158. sz. melléklet. Érdekes, hogy a dátumozás szerint Nordau írása hamarabb jelent meg.

⁴² *A Honban* a következő áll: „Mert hogy a 'Pester Lloyd'-nak 'emberei' jártak-keltek s járnak- kelnek a kiállításon még most is, a kik nem annonceokat, hanem igenis reclame cikkeket gyűjteneek, a melyeket olvashat mindenki. Épen azért hivatatlan a 'P. Ll.' a moral örének szerepére s épen azért tartottam szükségességnek figyelmeztetni, hogy vonja meg magát.” = *A Hon* Esti kiadás, 161. sz. (Vö. 40. jegyzettel.)

den: in den Ausstellungsberichten des 'Pester Lloyd' ist sorgsam jegliche Reklame vermieden, seine 'Leute' konnten also keine 'Geschäfteleien' vollführen. 'Geschäfte' machen allenfalls die Annoncenagenten des Blattes, allein dies ist die Sache der Administration, damit hat die Redaktion des Blattes nichts zu schaffen, und es ist geradezu perfid vom 'Hon'-Korrespondenten, zu thun, als kenne er diesen Unterschied nicht und als wäre eine bezahlte Reklame oder Annonce, in welcher die Objekte einzelner Aussteller empfehlend besprochen werden, ein redaktioneller Artikel.

Die Unhöflichkeit, die der 'Hon'-Korrespondent in seinem Angriffe gegen den 'Pester Lloyd' an den Tag legt, macht mir weiter keine Schmerzen; sie ist nur ein Zeugniß mangelhafter Erziehung und schlechten Geschmacks und trifft den Angreifer weit mehr als den Angegriffenen; allein gegen seine Verlogenheit mich zu wahren, war allerdings mein Recht und meine Pflicht, und ich habe mich deshalb beeilt, ihm meinen Standpunkt klarzumachen.

A látottak összegzése

Több tényező (tőzsdekrach, kedvezőtlen időjárásviszonyok, magas belépőjegyek, kolerajárvány) közrejátszott abban, hogy a világkiállítás nem a várt gazdasági nyereséggel zárult. Nordau csak augusztus végén írja, hogy igazi pompájában valójában most látható a kiállítás: „Jetzt erst ist die Ausstellung in ihren Vollglanz getreten, jetzt erst kann man von der absoluten Vollendung sprechen.”⁴³ Rossz kedvről, csalódottságról, erkölcsi macskajárról ír, mert a világkiállítást megelőző felfokozott várakozás megrekedt a fantázia szintjén.⁴⁴ Az illúziók kergetése helyett marad a realitás, a kiállítás deficitje: „Alles kam, nur die fremden Besucher und die fremden Millionen wollten nicht kommen”.⁴⁵ Legutolsó bécsi tárcájában Nordau azt vizsgálja, mennyiben volt indokolt az expozíció megrendezése. Diagnózisa nem kedvez a világkiállításnak mint rendezvénynek általában, főléssleges luxusnak nevezi: „Die Wiener Weltausstellung, die Weltausstellungen im bisherigen Style überhaupt, sind unberechtigt, denn sie sind zwecklos. Sie sind ein glänzender, jedoch überflüssiger Luxus.”⁴⁶ Nordau értelmezésében egy világkiállítás a kortárs kultúra foglatatát kell, hogy adja, de soha nem univerzális és nem teljes. Sem a világkultúráról, sem az egyes országok termelésének mértékéről nem ad teljes képet.⁴⁷

A népeket összekötő szerepének, a más kultúrák megismerésének sem tudott eleget tenni az expozíció. Nordau a kiállítás ideje alatt naponta több órát töltött a helyszínen, így a kiállított tárgyak szemrevételezése mellett a közönség megfigyelésére is jócskán volt alkalma. A látottak alapján a más kultúrákban való elmélyülés igényét és lehetőségét is kétségbe vonja: „Nun, was ich gesehen habe, hat in mir nicht die Ueberzeugung erweckt, daß die Besucher in die Ausstellung kamen, um hier zu lernen (...) Und selbst wer lernen wollte, konnte es in der Ausstellung nicht recht tun.”⁴⁸

UJVÁRI HEDVIG

⁴³ *Wiener Weltausstellung. (Nach der Preisverleihung.)*. = PL 1873. augusztus 28. 197. sz. 2.

⁴⁴ *Wiener Wochenchronik.* = PL 1873. augusztus 17. 189. sz. melléklet.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Wiener Weltausstellung. Die Finale.* = PL 1873. november 7. 256. sz. 3. és melléklet.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.